

100. YILINDA CUMHURİYET'İN İLETİŞİM POLİTİKALARI: UNUTULAN GEÇMİŞ VE KÖY ENSTİTÜLERİ İLE ORTAK KADER

Korkmaz ALEMDAR*

Alemdar, K. (2023). 100. yılında Cumhuriyet'in iletişim politikaları: Unutulan geçmiş ve köy enstitüleri ile ortak kader. *Etkileşim*, 11, 388-405.
doi: 10.32739/etkileşim.2023.6.11.208

*Bu çalışma araştırma ve yayın etiğine uygun olarak gerçekleştirilmiştir.
This study complies with research and publication ethics.*

Giriş

Bu yazı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında izlenen iletişim politikalarını değerlendirmek için yazıldı. Amacı Cumhuriyet'in ilk yıllarında geliştirilen iletişim politikalarını açıklamak; bunlara ilişkin yanlış ve haksız yorumların gözden geçirilmesini sağlamaktır.

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayan Batılı büyük güçlere (İngiltere, Fransa, İtalya) ve onların desteklediği Yunanistan'a karşı yürütülen silahlı mücadele sonrasında kuruldu. Ulusal direnişin liderliğini yapan Mustafa Kemal, yaşananları, unutmamamız için, *Nutuk*'ta anlattı. Tarihin yapılması kadar yazılmasının da önemli olduğunu söyledi. Buna rağmen Cumhuriyet'in kuruluş dönemine ilişkin gelişmeleri yeterince incelediğimiz söylememiz. Bilim dünyası, sonraki yıllarda ortaya çıkan koşullar yüzünden Batı'da üretilen düşüncelerin etkisi altında kaldı; Cumhuriyet'in başarılarına yabancılaştı. Bu durum iletişim alanı için de geçerlidir.¹ Geçmişe ilişkin bilgilerimizi gecikmeyle de olsa gözden geçirmek; gerçekleştirilenleri ve unutulmaları hatırlamakta sayısız yarar vardır.

Cumhuriyet yönetiminin ulusal bağımsızlığın kazanılmasından sonra ekonomik ve toplumsal kalkınmada çok başarılı girişimlerde bulunduğunu biliyoruz. Fabrikaların yapımı, demiryollarının geliştirilmesi, tarımsal üretimin arttırılması yanı sıra gerekli insan gücünün yetiştirilmesi için büyük çaba sarf edilmiştir. Eğitim ve kültür politikalarının birlikte ele alınması, yazı devrimi, eğitimde birliğin sağlanması, halkevleri ve halk odalarının kurulması, eğitimin yaygınlaştırılması çabaları bu bilinçli politikaların sonucu olmuştur. Devrim olarak nitelenen

¹ Bkz.: (Alemdar, 2018, ss. 10-28).

bu uygulamalar saygıyla anılır. Bunların en önemlilerinden biri eğitime ilişkin düzenlemelerdir. Mustafa Necati ile başlayan arayış Saffet Arıkan ve Hasan Ali Yücel önderliğinde İsmail Hakkı Tonguç gibi olağanüstü bir eğitimcinin eseri olan Köy Enstitüleri'ni yaratır. Bu eğitim kurumları, kısa ömürlü olmalarına ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmeleri içinde niteliklerini yitirip kapatılmalarına rağmen Fay Kirby'nin (1962) çok önemli incelemesi² ardından hatırlanmış, bu kurumlardan yetişen öğretmenlerin, yazarların başarıları ve yaşadıkları deneyimleri paylaşmaları sonucu yıllar sonra hâlâ özlemlerle hatırlanan girişimler olarak belleklerdeki yerini korumuştur.³ Köy Enstitüleri'ne sahip çıkan ve hatırlatanlar olmasaydı bugün büyük olasılıkla ne olduğunu, nelerin yaşandığını ve hangi fırsatların kaçırıldığını bilemeyecektik.

Aynı dönemin iletişim politikaları için durum farklıdır. Basın için öngörülen özgün yapıyı hatırlayan, sahip çıkan olmamıştır. Tersine gazetelerin ve gazetecilerin baskı altında tutulduğu, basın özgürlüğünün olmadığı anlatılır. Yurttaşları özgürleştirmeye çalışan bir yönetimin iletişim politikalarının neden aksi yönde olduğu sorusu sorulmadan bu görüş yıllar boyunca gazeteciler ve araştırmacılar tarafından tekrarlanıp durmuştur. Oysa durum tam tersinedir. Cumhuriyet yönetiminin iletişim araçlarını ve gazetecileri önemseydiği, toplumsal değişim için onlara umut bağladığı, iletişim araçlarını siyasal iktidar (bürokrasi) ile sermaye arasında sıkışmaktan kurtarmaya dönük düzenlemeler yaptığı dikkatlerden kaçırılmıştır. Bunda siyasal iktidara yakın ya da uzak gazete sahiplerinin çıkarları, "boğaz tokluğuna" işlerini yapmaya çalışan gazetecilerin ilgisizliği ve yönetimin Cumhuriyet'i korumaya dönük önlemleri özgürlük ihlalleri olarak değerlendirmeyi alışkanlık haline getiren akademik çevrelerin tutumları belirleyici olmuştur. Bu karmaşık ilişkilerin yol açtığı durumu ve alınmaya çalışılan önlemleri gözden geçirmeye çalışalım.

Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında İzlenen İletişim Politikaları

Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde iletişim alanında pek çok sorun vardır. En önemlisi yazılanları okuyacak insan sayısının az olmasıdır. Bunların büyük ço-

² Fay Kirby için bkz.: (Çilek, 2021). Kirby, doktora tezinde Köy Enstitüleri için şöyle yazar: "Eğitimi Türk toplumunun modern bir toplum haline gelişinin manivelası olarak kurma ve kullanma yolunda, ta II. Mahmut zamanında başlamış olan deneylerin, ardi ardına gelen başarısızlıkların verdiği tecrübelerden sonra bulunmuş olan çıkar yoldur. Köy Enstitüleri, bu toplumsal geçişin niteliğini en iyi kavramış olan Kemalizm prensiplerine dayanılarak bir yandan batı uygarlığını anlama, diğer yandan da bu uygarlığa geçişin yollarını, Türk toplumunun kendi ihtiyaçlarına göre bulma fikrinin bir zaferi olmuştur. Bundan ötürüdür ki, Türkiye'nin eğitim tarihinde girişilmiş deneylerin hiçbiri, Enstitülerin büyük güçlüklerin arasında ve kısa zamanda gösterdikleri başarıları gösterememiştir" (1962, s. 7).

³ Çok sayıda Enstitü çıkışlı öğretmenin başarısı konuyu gündemde tutmaya yardım etti: Emin Özdemir, Fakir Baykurt, Ümit Kaftancıoğlu, Talip Apaydın, Mahmut Makal, Mehmet Başaran, Pakize Türkoğlu, Hatun Birsen Başaran. Son yılların bir değerlendirmesi için bkz.: (Altunya, 2020, 2021).

ğunluğu imparatorluğun İstanbul, İzmir, Selanik gibi büyük kentlerinde yaşamaktadırlar. Gazeteler, dergiler, matbaalar, haber ajansları buralarda toplanmıştır. Osmanlıcanının yanı sıra Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rumca, Ermenice yayınlar yapılmaktadır. Mustafa Kemal öğrenciliğinden beri Balkanlarda ve İstanbul'da bu ortamın tanığıdır. Gazete ve gazetecilerin öneminin farkındadır. Savaş sırasında *İrade-i Milliye* ve *Hakimiyet-i Milliye*'nin yayınlanmasına öncülük etmesi, gazetecilerle görüşmesi, onlara gelişmeleri anlatması ve gelecekle ilgili düşüncelerini paylaşması bu yüzdendir. Ruşen Eşref (Ünaydın) ile yaptığı görüşme "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat" başlığı ile 1918 yılında *Yeni Mecmua*'nın 'Çanakkale Özel Sayısı'nda yayınlanır (Ünaydın, 2021). Malta'daki tutukluluk günlerinden dönüşünde Ankara'ya uğrayan Ahmet Emin (Yalman) ile 1922 yılı başlarında, onu çok etkileyen bir görüşme yapar (Yalman, 1970a, ss. 250-269). Aynı yıl Büyük Taarruz'dan birkaç hafta önce *Tevhid-i Efkâr*'dan Velid Bey'le görüşür. Gazete görüşmeyi 20 Eylül'de, "Mustafa Kemal Paşa bugünkü taarruzu nasıl büyük başarıyla yönettiyse ulusal dava ile ilgili bütün siyasi ve idari sorunları da aynı başarıyla sonuçlandıracaktır" açıklamasıyla duyurur (Kılıç, 2021, s. 231). Bir yıl sonra annesinin vefatına rağmen Eskişehir⁴, İzmit, Bursa, Balıkesir, İzmir'de halkla, İzmit'te İstanbul'dan davet ettiği gazetecilerle görüşmeler yapar. İzmit'te gazetecilerle yaptığı görüşme özellikle önemlidir (Coşkun & Kansu, 2022).⁵ Çünkü gazetecilere ülkenin karşı karşıya olduğu sorunlarla ilgili düşüncelerini sorar ve görüşlerini açıklar. Gazi Paşa görüşmenin başında gazetecilere şöyle der: "Burada çok içten ve açık bir biçimde düşünce alışverişinde bulunacağız. Dolayısıyla konuşacağımız şeyler şimdilik gizli kalacaktır. Yalnız öğreneceğimiz konuları zamanına ve duruma göre kullanabiliriz" (Coşkun & Kansu, 2022, s. 36).⁶

⁴ Eskişehir'de İstiklal gazetesi sahibi Basri Bey'e: "Gazete lazım.. Demin Maarif Müdürü Beyefendi cehl-i umumiden (genel bilmezlik) bahsetti. Bunun için yalnız mekteplere (okullara) ehemmiyet (önem) vermek kâfi değildir (yetmez). Şimdiye kadar cahil kalanlara da fikir vermek ihtiyacı vardır. Ve bunun için de mühim vasıta matbuattır (basındır). Bir de matbaalar elimizde olunca ufak risaleler(kitap) çıkarılarak köylere isal (ulaştırılır) edilir. Yalnız isale kâfi değil, onları okutmalıdır. Birçok yerler gördüm ki, ajanslar bile yollarda, postalarda kalıyor. Ajanslar her yere gitmiyor. Ya telgrafhanede veya masalarda kalıyor. Halk okuyamıyor. Giden yerlerde de şuraya buraya bırakıyorlar. Matbuatın ehemmiyeti (önemi) gayrı kabili inkârdır (yadsınamaz)" (İnan, 1996, s. 21-22).

⁵ Toplantıya katılanlar: *Vakit* (Ahmet Emin Yalman), *Tevhid-i Efkâr* (Velid Ebüzziya), *İleri* (Suphi Nuri İleri), *İkdam* (Yakup Kadri Karaosmanoğlu), *Akşam* (Fahri Rıfki Atay), *Tanin* (İsmael Müştak Mayakon), *İleri* (Hakkı Kılıçoğlu), Halide Edip ve Adnan Adıvar, Kızılay Başkanı Hamit Bey.

⁶ Türkiye'de iletişim fakültelerinde okutulan iletişim kuramları derslerinde 1960'lı yıllarda ABD'de geliştirilen "gündem oluşturma" kuramından söz edilir. Bu esas itibarıyla kitle iletişim araçlarının kamuoyunun gündemini oluşturma, belli konularda farkındalık yaratılma işlevidir ve önce gazete yöneticileri, köşe yazarları sonra televizyon haberci ve yorumcuları aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. İzmit toplantısı Batı'dan aktarılan görüşlerle açıklanacaksa bir "gündem oluşturma" ya da günümüzün yaygın ve anlamsız deyişle "algı yönetimi" örneğidir. Demokratik, liberal, çoğulcu toplumlarda iletişim araçlarının

Mustafa Kemal 1919'da Samsun'a çıktığı günden itibaren her türlü yılgınlık ve teslimiyetçilik düşüncelerine karşı ulusu bağımsızlık mücadelesi etrafından toplamaya çalıştı. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nden sonra 23 Nisan 1920'de Ankara'da Meclis'in toplanması onun öncülüğünde gerçekleşti. Kurtuluş Savaşı boyunca bu Meclis'in yeni devletin anayasasını yaptı, hükümeti seçti, denetledi, kamu harcamalarına karar verdi. Ülke, tarihinde ilk kez, tek adamın keyfi yönetiminin yerine, ulusun temsilcilerinin oluşturduğu Meclis tarafından yönetildi. Yönetimin başında savaş boyunca askerleriyle, sonrasında yurttaşları ile diz dize bir başkomutan ve bir cumhurbaşkanı vardır. Bugünün sözcükleriyle anlatmak gerekirse, dinleyen, görüş açıklayan, şeffaf ve sürdürülebilir bir yönetimin gereklerini yerine getiren, kamu kaynaklarını kamu yararına kullanan bir anlayış iktidardadır. Görevi gereği kendisine yapılan ödemeleri yatırıma dönüştüren, Atatürk Orman Çiftliği'ni kuran, mirasını Türk Dil ve Türk Tarih kurumlarına bağışlayan bir önder söz konusudur. Günümüzde sık kullanılan etik kavramı onun yaşamı, yönetim anlayışı ve yaptıklarının incelenmesiyle anlam kazanır: Bencilikten, çıkarıcılıktan uzak, yurdu ve yurttaşlarına hizmet için çalışan bir liderlik anlayışı. Bütün bunların sadece ülkemizde değil, hemen bütün ülkelerde eksikliği çok duyulan özellikler olduğu iyi biliniyor.

Atatürk Türkiye'sinde halkın bilgilenmesini, bilinçlenmesini sağlayacak iletişim araçlarına dönük politikaların üç önemli boyutu vardır: İletişim kurumlarının (haber ajansı, radyo ve hatta sinema) yönetiminde özerklik (siyasal iktidar/bürokrasi karşısında koruma), basın çalışanlarının eğitilmiş olması zorunluluğu (kamu hizmeti yapma bilinci ve becerisinin gelişmesi) ve basın mesleğinde çalışanların örgütlü bir yapıya sahip olması (sermaye karşısında güçlü olma).

Bu başlıkları sırasıyla gözden geçirelim.

1. Bugüne kadar hiçbir özerk kurumu yaşatmayı başaramamış bir ülkede yüzyıl önce iletişim alanında özerk kurum yaratılmaya çalışıldığından söz etmek şaşırtıcı gelebilir. Buna kurumların geçmişinin bilinmemesi de eklenince kimin özerkliği diye sorulabilir. Sözü edilmesi gereken ilk kurum Anadolu Ajansı'dır (AA).⁷ 6 Nisan 1920'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından önce çalışmaya başlayan AA, kendisinden iki ay sonra kurulan Dışişleri Bakanlığı Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü'nün bir birimidir. Görevi Anadolu'daki kurtuluş hareketinin haberlerini yaymak; ulusal mücadelenin sesini dünyaya duyurmaktır. Beş yıl boyunca bu görevini yerine getirir. 1925 yılında anonim şirket olarak yeni bir yapıya kavuşturulur. Bunun nedeni Ajans haberlerinin hükümetin görüşü olarak değerlendirilmesini önlemektir. Yeni yapı ilginçtir: Ajans artık

kitlelerin yönetiminde yerine getirdiği bir işlevden çok Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine kurulmaya çalışılan yeni devletin temel özellikleri üzerinde düşünmemiş ya da yeni yapılanmayı anlamakta zorlanan gazetecilerini bilgilendirme ve bir güç birliği oluşturma çabasıdır.

⁷ Anadolu Ajansı'nı ilk inceleyen Hikmet Sami Türk'tür. Bkz.: (Türk, 1977) ve (Alemdar, 1986-87). Son kapsamlı çalışmayı AA Genel Müdürü (2003-2011) Hilmi Bengi yazmıştır. Bkz.: (Bengi, 2012).

20 bin lira sermayeli, iki bin hisseden oluşan bir anonim şirkettir. Sermayesi hükümet tarafından karşılanır. Hisselerin yarısı Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ındır. Öteki yarısı yönetim kurulu üyeleri Ahmet Ağaoğlu, Mahmut Soydan, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Falih Rifki Atay, Ruşen Eşref Ünaydın, Tevfik Kamil Koperler, Yusuf Hikmet Bayur, Genel müdür Alaettin Bey, İstanbul temsilcisi Ethem Hidayet Akımsar, Yazı işleri müdürü Kemalettin Kamu, Muhasebe müdürü Cemil Zühtü ve 32 gazeteci arasında pay edilir. Çok önemli konu şirket genel kurulunda her on hisse bir oy sayılacak ve hiç kimse on oydan fazla kullanamayacaktır. Bu sermaye ve işletme giderlerini karşılayan siyasal iktidarın kurumun yönetiminde azınlık durumunda kaldığı anlamına gelir. Şirket hisselerinin özelliği bölünemez ve devredilemez olmasıdır. Varislerden sadece birine kalacak, bir başkasına devredilemeyecektir. 1930 yılında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras adına kayıtlı hisselerin Cumhuriyet Halk Fırkası'na devrini ister. Ajans Yönetim Kurulu bu isteği yerine getirir ancak Fırka hisselerin kendine devrini kabul etmez ve devir işleminin Maliye Bakanlığı adına yapılmasını ister. Bakanlık 1930 yılından beri AA'nın yönetiminde söz sahibidir.

AA'ya kazandırılan yapıyı bugün özerk olarak niteliyoruz. Ama AA'nın bu yapısı ne kuruluşta ne de sonrasında dikkatleri çekti; öğrenilmedi; unutuldu gitti. AA'nın yapısına ilişkin ilk inceleme olan Hikmet Sami Türk'ün makalesinin (1977) uyarıcı etkisi olmadı. Türk'ün yaklaşımı 1978 yılında AA'da ortaya çıkan yönetim sorununu çözme odaklı olduğu için Cumhuriyet'in bu büyük iletişim kurumunun temel özelliğinin anlaşılmasına dikkat çekemedi. Benim, Genel Müdür Hüsamettin Çelebi'nin isteği ile kurum arşivinde yaptığım araştırma ve yayın (1987) da Ajans'ın yapısının anlaşılmasını sağlamadı. O kadar ki, kim tarafından ne zaman icat edildiği belli olmayan, AA hisselerinin yüzde 51'inin devlete, yüzde 49'unun özel kişilere ait olduğu yanlış bilgisi tekrarlanıp durdu.⁸ Yeryüzünde sermayesi siyasal iktidar tarafından karşılanmakla birlikte yönetimde siyasal iktidarın azınlıkta olduğu tek örnek olan AA'nın statüsü kâğıt üstünde kaldı.⁹ Bunun Ajans'ı yönetenlerin işine geldiği söylenebilir. Hükümetlerin sağladığı bütçe, yetmediğinde bankalardan izleyen yıl ödenmek üzere alınan borçlar kurumun işlerini yürütmesini sağladı (Onuk, 2022, s. 105). Özerkliğin gerektirdiği kendi öz kaynaklarını yaratma hem çok zor hem de zahmetli işti. Siyasal iktidarı rahatsız etmeyecek bir gazetecilik anlayışı ve uygulaması işlerin

⁸ AA Genel Müdürü Hüsamettin Çelebi, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencilerine yaptığı konuşmada kurumda hazırlanan nota dayalı olarak hisse dağılımının yüzde 51 devlet, yüzde 49 özel olduğunu açıklamıştı. Ben daha sonra derste, araştırma sonucuna göre hisselerin yüzde 50/50 dağıldığını söylediğimde bir öğrencinin itiraz edip "Genel Müdür'den daha mı iyi biliyorsunuz?" dediğini hatırlıyorum. O tarihlerde derslerde konuşulanları dinleyen ve gerektiğinde itiraz eden öğrencilerin bulunduğunu hatırlamak hoş!

⁹ Attila Onuk anılarında AA'nın kuruluşu hakkındaki yanlış bilgisini şöyle anlatıyor: "Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Anadolu Ajansı ile çok eskilere dayanan bağları vardı. Kuruluş yıllarında Ajans için çalışmış olmasının yanı sıra Ajans'ın hissedarlarındandı. Anadolu Ajansı 1925 yılında anonim şirkete dönüştürülürken, Mustafa Kemal, aralarında Yakup Kadri'nin de bulunduğu bazı kişilere sembolik hisseler verdirtmişti." (Onuk, 2022, s. 79).

yürümesi için yeterli oldu. Çalışanlar açısından da benzer bir "rahatlık"tan söz edilebilir. Sendikanın toplu sözleşme yapabildiği nadir kurumlardan biri olan AA'da gazeteciler özgün yapının öngördüğü özerkliği öğrenmediler ve anladığında da gündemlerine almadılar; 1950'li yıllardan itibaren AA statüsünü değiştirme arayışlarına katılmadılar. Başlangıçta Ajans'ta çalışan gazetecilere ayrılan payların çalışanlar adına ortak hâle getirilmesi, genel kurulda söz sahibi olma olanağı kimsenin dikkatini çekmedi. 1961 Anayasası ile özerk olması öngörülen Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) için AA değil, İngiliz Radyo Televizyon Kurumu örnek alınmaya çalışıldı.

1925 yılındaki AA düzenlemesinin şaşırtıcı olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü iletişim, tarih boyunca devletlerin gereksinim duydukları bilgileri elde etmek için gerçekleştirilen ve denetim altında tutulan bir faaliyetti. Devletin bu alandaki tekeli Avrupa'da ticari kapitalizmin yarattığı gazetelerle kırılmaya başladı. 19. yüzyılın toplumsal olayları ve özgürlük mücadeleleri sayesinde sansür kaldırıldı, basın özgürlüğü genel kabul gördü. Osmanlı İmparatorluğu'nda durum çok farklıdır. Gazete ülkeye yerleşen Avrupalı tüccarların haber ihtiyacını karşılamak üzere geldi; yaygın uluslararası dil olan Fransızca yayınlandı.¹⁰ Osmanlıca gazetelerin yayını daha sonra Saray'ın gözetimi altında başladı. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile bir ölçüde özgürleşmeye başlayan gazetecilik, yaşamını savaşlar yüzünden olağanüstü koşullarda ve sansür ortamında sürdürdü. AA basın özgürlüğünün neredeyse hiç bilinmediği ve siyasal iktidarın denetimi dışında iş yapma geleneğinin olmadığı bir dönemde kuruldu. 1925 yılında özerk yapıya kavuşturulurken haber toplayıp satma işi Avrupa'da 19. yüzyıldan beri Havas, Reuter ve Wolff gibi özel haber ajansları tarafından gerçekleştiriliyordu. ABD'de durum biraz farklıydı. Ülkenin büyüklüğü, gazete sayısının çok olması gazetelerin ortak olduğu haber ajanslarının ortaya çıkmasına yol açtı. Bunların en eskilerinden ve hâlâ çalışmalarını sürdüren Associated Press ortaklarına kâr dağıtmayan, kârını yatırımda kullanan kooperatif bir ajans olarak kuruldu. AA'ya benzetilebilecek tek haber ajansı 2. Dünya Savaşı'nda işgal kuvvetleri ile işbirliği yaptığı için kapatılan Havas'ın yerini alan ve hükümetin destekleriyle yaşayan Agence France Presse'tir (AFP). Onun da 1957 yılında kabul edilen statüsü yönetim kurulunda basın temsilcilerinin çoğunlukta olmasını, Ajans personelinin iki temsilcisinin bulunmasını öngörmüştür. Ama AFP'nin genel müdürü yönetimde yer alan hükümet temsilcilerinin onayı olmadan seçilememektedir. AA, üzerinde durulmasa da sermayesini devletin sağladığı, ama yönetiminde devletin azınlık durumunda olduğu tek yapılanmadır.

1927 yılında radyo yayınları da bir anonim şirket, Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi (TTTAŞ) eliyle başlatıldı (Kocabaşoğlu, 1980; Ahıska, 2005). Araştırmalar bu şirketin sermayesinin 150 bin lira olduğunu, ortaklarının İş Bankası (Celal Bayar- yüzde 40), Anadolu Ajansı (Mahmut Soydan-yüzde 30), Cemal Hüsnü Taray (yüzde 10), Sedat Nuri İleri (yüzde 10) ve Falih Rifkî Atay (yüzde 10) olduğunu belirtmektedirler. Ancak şirketin ana sözleşmesini göremediğimiz

¹⁰ Bkz.: (KEBİKEÇ, 2022), (Alemdar, 2021) ve (Bali, 2018).

için karar alma süreçlerinin nasıl düzenlendiğini bilmiyoruz.¹¹ Radyo yayıncılığı henüz kuruluş aşamasında olduğu için çalışanlara hisse verilmemiş olabilir. Ama her şeye rağmen radyo yayıncılığının da AA gibi anonim şirket biçiminde tasarlanması önemli bir girişimdir. Cumhuriyet yönetiminin en önemli iletişim kurumlarını, hükümete doğrudan bağlı olmayan, güvenilir bulunduğu kadrolara emanet etmesi akılda tutulması gereken bir özelliktir.

AA ve TTTAŞ yanı sıra başka bir özel girişimin de ilginç bir örgütlenmesi vardır. Bu tiyatro ve sinema ile meşgul olmak üzere kurulmuş Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi'dir. Gündüz Ökçün bu şirketin kuruluş tarihini 1923 olarak belirtmektedir (Ökçün, 1971, s. 107). *Resmî Gazete*'de 5 ve 6 Kanunisasi (Ocak) 1926'da yayınlanan ana sözleşmesinin (nizamnamesinin) 24. maddesi şirketin genel kurulunun 25 hisseye sahip ortaklardan oluşmasını, her 25 hisse için bir oy kullanılmasını ve 25'ten fazla oy kullanılmamasını hükme bağlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında özel kurumların yapılanmasında ilginç biçimde tekelleşmeyi de önleyecek önlemlerin alındığı görülmektedir.

Özerklik kurumun politikalarını yürütmesinde ona kalkan görevi yapacak bir özelliktir. Siyasal iktidarın ve bürokrasinin müdahalelerine karşı koyma olanağı verir. Bu yapının siyasal iktidardan tamamen kopuk olması da gerçekçi değildir. Politikaların tartışılabildiği ama uygulamanın kuruma bırakıldığı bir yapının öngörülmesi önemlidir. Cumhuriyet yönetiminin yaptığı budur.

2. Cumhuriyet'in iletişim politikalarının sözü edilmesi gereken ikinci özelliği gazeteciler için öngörülen eğitim koşuludur. Gazetecilik Cumhuriyet'e gelene kadar zor geçinilen bir meslektir (Şendur Atabek, 2008, s. 76); eli kalem tutanların, edebiyatçıların işidir. "Eğitim alanları farklı olan kişiler kendi istekleri veya hayat galesiyle matbuat dünyasına girmiş ve bu dünyada farklı farklı dallarda uzmanlaşmışlardır; kimi muhabirlik, kimi yazarlık, kimi de çevirmenlik gibi çok farklı görevleri yerine getirmiştir" (Haykır, 2021, s. 34). Ahmet Rasim (1969, s. 206) bunu farklı sözcüklerle anlatır: "Benim gençliğimde gazetecilik, adeta 'devşirme' kişilerden, az çok okumuş, az çok fikir sahibi, az çok anladığını anlatır, söyleneni anlar, bu halleriyle beraber okuyucu zümresi çoğunluğunun üstünde bir kültür seviyesinde kimselerden meydana gelmişti...".

Cumhuriyet yönetimi 1931 yılında kabul edilen basın yasası ile gazetecilerin eğitim konusunu düzenlemek istemiştir. Yasanın Meclis'te görüşülmesi sırasında Başbakan İsmet İnönü, basın özgürlüğü olmadan halk idaresinden söz edilemeyeceğini, ancak özgürlüğün iyi kullanılmaması durumunda ülkenin zarar göreceğini söyler. Başbakan bu çelişkili durumun iyi yönetilmesinde gö-

¹¹ Uygur Kocabaşoğlu, incelediği TTTAŞ "Nizamname-i Dahili"sinin Ankara Ticaret Sicili Memurluğu'nda 121 dosya numarası ile kayıtlı olduğunu kitabında belirtmiştir (1980, s. 13). Ticaret Sicili ise bugün bu dosyanın kayıtlarında olmadığını söylemektedir. Söz konusu ana sözleşme, dönemin Resmî Gazete'sinde de yayınlanmamıştır. TTTAŞ'nin büyük ortağı olan İş Bankası da ana sözleşmenin kayıtlarında olmadığını belirtmektedir. Bu önemli kurumun kuruluş belgesine bugün ulaşılabilmesi üzüntü verici bir durumdur.

revin bütün millete düştüğü gerçeğinin zihinlere yerleştirilmesi gerektiği kanısındadır. Başbakan çocuklara ders veren öğretmenler için pek çok kural varken her gün herkese akıl veren gazetecilerin de önce öteki basın araçları sonra siyasi yaşamda yer alanlar ve en sonra da kanunlar tarafından denetlenmesi gerektiği düşüncesindedir. Basın yasasının önemli bir özelliği gazetecilerin yerine getirdikleri görev için donanımlı olmaları gerektiği düşüncesini somutlaştırır: Olan biteni hatırlayalım (Alemdar, 2001, ss. 89-90):

1931 tarihli basın yasasının yürürlüğe girmesiyle gazete ve dergi sahipleriyle başyazar ve genel yayın yönetmenleri yüksekokul veya lise mezunu olma zorundaydılar.¹² Halen çalışanların da üç yıl içinde bu koşulları yerine getirmeleri gerekiyordu. Bu zorunluluk üzerine İstanbul'da bir gazetecilik okulu açılması konusu da gündeme geldi. Darülfunun bu konuda bir ön çalışma yaptı. 15 Kanunusani 1932 tarihli Cumhuriyet, Darülfunun Emimi Muammer Raşit Beyin gazetecilik okulu açılması konusundaki çalışmalarını bitirdiğini bildiriyordu. Aynı haber rahatsız olan Raşit Bey iyileşince ön çalışmanın getirileceğini, Nisan ayı başında eğitimin başlayabileceğini de duyurdu.

Bu çalışmalar tamamlanıp bir gazetecilik okulu açılmadı. Bunda en büyük etken 1931 yasasının geçici B maddesinin 1933 yılında değiştirilmesi oldu. 8 Haziran 1933 günü kabul edilen bir yasa "gazete ve mecmualarda çalışmakta olan başmuharrirler, umum müdürler, yazişleri müdürleri ve fiilen buldukları vaziyete maksur kalmak şartıyla sahipler bu kanunun tahsil derecesi bakımından koyduğu kayıtlara tabi değildirler" hükmünü getirdi. Yüksekokul veya lise mezunu olmak zorunluluğu hiç olmazsa o dönemde çalışmakta olanlar için kalkınca, Akın'ın 6 Temmuz 1933 günü yazdığı gibi, Darülfunun'un yaptığı hazırlıklar unutuldu ve gazetecilik okulu açılmamasından vazgeçildi.¹³

Gazetecinin eğitilmiş olması konusunda Ahmed Rasim taraftarlığını hemen açıkladı (1969, ss. 206-207):

Şimdi gelişme zamanıdır. Bu sebeple, bir gazetecilik mektebi açılması lüzumu şiddetle hissedilmektedir. Fakat, bunu 'gazetecilik' açmalıdır. Bu mektebi gazetecilik açtığı takdirde, öğretmenlerini de seçmek hakkını taşımaktadır. Zamanımızda tramvay kondüktörleri, şoförler, belediye zabıtası için mektepler açılıyor; nerede ise köprü memurluğuna bile bir tane açılacaktır. Neden bir gazeteci mektebi açılmasın? Hem, hevesli gençlik için bir iş yurdu daha elde edilmiş olur. Bu ciheti, Basın Kongresi'nin dikkatine bütün ehemmiyetiyle arz ederim. Artık kendimizi yavaş yavaş toplayalım. Sendikalarımızı, mekteplerimizi yapalım.

¹² "Yüksekokul veya lise" kaydı yasanın görüşülmesi sırasında çelişkili bulunarak itirazlara yol açtı. Zonguldak milletvekili Celal Sahir Bey, yüksekokul veya liseden sadece birinin belirtilmesi gerektiği görüşündeydi. Ancak İçişleri ve Adalet ortak komisyonu bu görüşü reddetti. "Çünkü mektebi ali bulunan yerlerde muhakkak mektebi ali mezunu olmalıdır. Mektebi ali bulunmazsa lise mezunu olmak kafidir" görüşündeydi (İskit, 1939, s. 450).

¹³ Gazetecilik okulu ile ilgili olarak ilginç bir saptamayı Burhan Asaf Belge yapar. Gazetecilik okulunun "bayat bilgiler öğreten" Darülfunun'a bağlı olarak İstanbul'da değil, Ankara'da Fırka'ya bağlı olarak kurulmasını, hocalarının da profesörler değil, "İnkılabımızın ne olduğunu yaparak bellemiş inkılapçılar" olması gerektiğini yazar (*Hakimiyet-i Milliye*, 1931).

Bütün gazetecilerin Ahmed Rasim gibi düşünmediğini biliyoruz. Nadir Nadi yıllar sonra anılarında şunları yazacaktır (1981, ss. 147-148):

Basına bir çeki düzen vermek amacıyla olacak, Milli Birlikçiler 1960 yılının Aralık ayında Basın Yasasının bir maddesini değiştirdiler. Bu değişikliğe göre gazetelerde yazı işleri müdürlüğü yapacak kişilerin en az lise çıkışlı olmaları gerekiyordu. Madde değişikliği ile ortamda hiçbir şeyin değişmeyeceği besbelli idi. Bir kez gazetecilik, hekimlik, avukatlık, mimarlık, mühendislik gibi mutlaka özel öğrenim gerektiren bir meslek değildi. Her şeyden önce özel yetenek gerekirdi gazeteci olmak için. Yetenek olmadıktan sonra öğrenimin ne gereği vardı? Yetenek de çıraklıktan başlayarak meslekte adım adım ilerleyerek kendini gösterirdi.

Cumhuriyet'i kuranlar gazetecinin eğitilmiş olması gerektiğine inanıyorlardı. Eğitilmiş, bilgili gazetecinin işini doğru ve güvenilir biçimde yapacağı, sayılarının çoğalması ile mesleğe duyulan güveninin artacağı düşünülüyordu. Gazetecilik mesleğinin kamusal bir iş olduğu bilinci de böylece gelişecekti. Başlangıçta eğitim koşulu bütün çalışanları kapsamıyordu ama kurulması planlanan meslek örgütünün amaç ve görevleri arasındaki en önemli konulardan biri gazetecilerin eğitimiyle ilgili mesleki kursların ve okulların açılmasıydı. Eğitim gazeteci için siyasal iktidara, bürokrasiye ve çıkar gruplarına karşı bir koruma kalkını oluşturacaktı.

3. Üçüncü önemli konu gazetecilik mesleğinin örgütlü bir yapıya kavuşturulması ve üyelerin çalışma koşullarının, haklarının ve sorumluluklarının belirlenmesi/güvence altına alınmasıydı. Konu ayrıntılı olarak 1935 Birinci Basın Kongresi'nde ele alındı (İskit, 1939, ss. 177-182; Eraslan, 2010, ss. 157-158). Sorunlar üç başlıkta inceledi: İşbirliği Temini Komisyonu hükümetle basın ilişkilerini görüştü. Gazetelerin karşılaştıkları sorunlar ve bunların giderilmesi için bir organ kurulmasına karar verdi. Kültür Komisyonu gazete, dergi ve kitap yayınının kamusal bir iş olarak düzenlenmesi, İstanbul basınındaki sayfa yarışının önüne geçilmesi ve gazeteciliğin kantite gazeteciliğinden kalite gazeteciliğe geçme yolları üzerinde durdu. Meslek Komisyonu ise basında çalışanları içine alacak, mesleği düzenleyecek, çalışanların bilgi ve becerilerini geliştirecek bir Türk Basın Kurumu oluşturulmasını görüştü.

Birinci Basın Kongresi'nin örgütlenmeye ilişkin kararını gerçekleştirmek üzere Basın Birliği 1938 yılında kuruldu.¹⁴ Önünde engeller olduğu daha ilk günden anlaşıldı çünkü örgütün çalışmasını sağlayacak organları ancak bir yıl sonra oluşturuldu. Gazete sahipleri ile gazeteciler aynı örgüt çatısı altında bir araya geldiler. Artık gazetecilik yapabilmek için Basın Birliği'ne üye olmak zorunluydu. Örgütün önemli görevlerinden biri meslek mensuplarının çalışma koşullarını iyileştirmekti. Yönetim gazetecilik okulları ve meslek kursları açılmasına öncülük edecek, eğitim programları düzenleyecek, etik kurulları meslek kurallarına uymayanlara geçici ya da sürekli meslekten çıkartma cezası verebilecekti.

¹⁴ Türk Basın Birliği'nin kuruluşu, çalışmaları ve kaldırılması üzerine Hasan Üstün'ün iki önemli çalışması okunmalıdır: Bkz.: (Üstün, 2013; 2020). Etik konusunun Türkiye'nin gündemine girmesini sağlayan bu kurum için ayrıca bkz.: (Uzun, 2010).

Cumhuriyet'in gazetecilik mesleğini güçlendirmek için öngördüğü bu yapı özünde gazetecilerin sermayeye karşı korunmasını sağlamaya dönüktü. Gazetecilerin örgütlü olması, meslek kurallarının belirlenmesinde, işin yapış biçiminde genel kabul görecektir davranışları belirlemeye yardımcı olacak, gazete patronunun çıkarları ya da keyfi doğrultusunda iş yapma biçimini engellemeye yarayacaktı. Gazete sahipleri ve emeğiyle onlara bağımlı gazeteciler bu yapının kurulmasına direndiler ve başarılı oldular.

Değerlendirme ve Sonuç

Cumhuriyet'in iletişim alanında öngördüğü yapı işlemedi. AA yöneticileri statünün sağladığı yetkileri kullanmaktan çok hükümete bağlı ya da hükümetle yakın işbirliği içinde olmayı yeğlediler. Bunda gereksinim duyulan bütçenin hükümet tarafından sağlanmasının elbette büyük rolü oldu. O günün koşullarında özerkliği sağlamak için hükümetin ayırdığı paraya bağımlılığı azaltmak hayaldi, zaten çok uzun süre böyle bir konu akıllara bile getirilmedi. Ama kuruluş statüsü unutuldu/unutturuldu; satılamaz ve bölünemez nitelikteki hisseler ya sandık köşelerinde unutuldu ya da yöneticiler ve siyasetçiler yardımıyla el değiştirdi.¹⁵ AA'nın siyasal iktidarın ve sermayenin iletişim alanında da egemen olmasına sınır getirebilecek bir buluş olduğu; kamu kaynakları ile kurulan ama olan biteni herkese duyuracak bir iletişim modeli olarak planlandığı ve iletişim tarihinde bir başka örneği olmayan kurum olduğu anlaşılmadı. Bir yandan kurulan yapının unutulması, öte yandan siyasal ve toplumsal çıkar hesapları bu özgün modeli işlemez hâle getirdi. Siyasal iktidarlar kamu kaynakları ile kendi reklamlarının yapılmasından keyif aldılar. Onlara yakın iş adamları AA haberlerini siyasal iktidarın desteğiyle ücretsiz alıp tekrar kamuya satarak ajans sahibi olmayı öğrendiler. Çalışanlar sendikalı olmanın, ücret zammı istemenin doğal olduğunu öğrendiler ama AA çalışanı olmanın getirdiği sorumluluğun bilincinde olmadılar.

¹⁵ Hilmi Bengi (2012) bu konuda şu önemli bilgiyi vermektedir: Üzerinde beş hisse bulunan Ajans çalışanlarından İskender Ferit'in 1951 yılında varisi olmadan vefatı üzerine Maliye Bakanlığı beş hissenin Maliye'ye devrini ister. Bu durumda Maliye hisseleri 1005'e çıkmakta, özel hisseler de 955'e düşmektedir. Böyle bir gelişme başlangıçta öngörülen yapıya ters düşecek ve ajansı yeniden devlet ağırlıklı bir duruma getirecektir. Devlet ağırlıklı bir görüntü verilme istenmediği için, Maliye'nin üzerinde bulunan hisselerden 50'si Hulusi Timur'a satılmıştır. Hulusi Timur, daha sonra hisselerini ajansta bir dönem Genel Müdürlük görevini tedviren yürüten Bahadır Dülger'e devretmiştir. Bahadır Dülger'in vefatından sonra bu hisseler önce eşi Fatma Aliye Dülger'e, onun da vefatının ardından oğlu Mehmet Dülger'e aktarılmıştır (Bengi, 2012, s. 311). Bu AA hisselerinin el değiştirmesinin tek örneği değildir. Yönetim Kurulu'nda görev yapan Aslan Ataman da beş hisseye sahipti. İstanbul Göztepe'de yaptığımız görüşmede bu hisseleri nasıl elde ettiği sorusu yanıtız kalmıştı. Bu hisseleri sonra bir başka Genel Müdür Ekrem Karaismailoğlu'na devretti. Kurumun en uzun süre genel müdürlüğünü yapan Attila Onuk'un bugün sahip olduğu hisseler de büyük olasılıkla Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dan mirastır!

Radyo yayınları da TTTAŞ'ye tanınan on yıllık süre sonunda, 1936 yılında PTT'ye devredildi. Uygur Kocabaşoğlu (1980, ss. 132-133), TTTAŞ'nin radyo yayıncılığı uygulamasının gerek işletmecilik, gerekse yayıncılık yönünden başarılı olmadığını, yabancı ülkelerde, özellikle Almanya, İtalya, İngiltere, ABD ve SSCB'de radyonun toplum yaşamında etkin bir yer kazanmasına karşın, Türkiye'deki uygulamanın başarısızlığı, TTTAŞ'ye yönelen tepkilerin arttırdığını yayın işlerinin PTT'ye devredilmesine karar verildiğini yazıyor. Radyo artık devlet radyosudur.

Gazetecilerin eğitilmiş olması koşulu da yasanın mürekkebi kurmadan kaldırılan ilkelerden biri oldu. Buna en çok sevinenler dönemin gazete sahibi, yöneticileri ve yazarları olsa gerek.¹⁶ Bu eğitilmiş, yetenekli, becerikli, yabancı dil bilen kesim onları rahatsız edebilecek yeni yeteneklerin rekabeti ile karşılaşmaktan ilelebet kurtuldular. Bunlar arasında Hakkı Tarık Us, Rasim Us, Halil Lütfi Dördüncü, Ahmet Emin Yalman, Ali Naci Karacan, Sedat Simavi, Cemil Sait Barlas olabilir mi? Eğitim koşulunun kaldırılmasına Anadolu'dan Ankara ya da İstanbul'a gelen yetenekli ama donanımsız gençler de mutlu olmuş olabilirler. Boğaz tokluğuna da olsa gazetecilik yapmanın keyfini yaşadıklarına kuşku yok.¹⁷ Sömürüldüklerini, itilip kakıldıklarını meslekte tutunduktan sonra unutmaları doğal olsa gerek. Üzerinde durulmasa da Türk basını bu adsız kahramanların özverili çalışmaları ile ayaktadır.

Eğitim koşulunun kaldırılmasından Anadolu basınının da mutlu olabileceği kimin aklına gelirdi? Anadolu'nun zor koşullarında büyük emek ve sıkıntıyla var olan gazetecilik, eğitim koşulunu yerine getirebilecek olanaklara sahip değildi. Ama yıllar sonra, özellikle 27 Mayıs 1960 sonrası Milli Birlik Komitesi tarafından kurulan Basın İlan Kurumu sayesinde düzenli gelire kavuştuğu dönemde de eğitim düzeyinin yükselmesini istemedi. 2004 Basın Yasası'na sorumlu müdürün orta öğretim veya dengi eğitim kurumundan mezun olma koşulunu yazdıracak kadar güçlü olan bu basın da gazetecilerin üniversite mezunu olmasını hâlâ gereksiz bulmaktadır.

Basın Birliği yasının kaldırılmasından pek çok kişinin mutlu olduğunu düşünebiliriz. Bu sıralamada öncelik İstanbul'daki gazete sahiplerinde olsa gerek. Bu yasa yüzünden yarılarında çalışanların özlük haklarını düşünmek zorundaydılar. Sefalet ücreti karşılığında çalıştırdıkları insanlara daha iyi ücret vermek söz konusu olunca Basın Birliği'nin görevlerini yerine getirmesinden hoşnutsuzluk duydular. Hükümet de onlardan yana tutum aldı. Hasan Üstün şöyle yazıyor (2013, s. 166):

¹⁶ Hakkı Tarık Us yasanın Meclis'te görüşülmesi sırasında "muhalefet" eden bir milletvekili ve gazete sahibiydi. Siyasal iktidara yakınlığı ilgili maddenin değiştirilmesinde etkisi olduğunu düşündürür. Bu konudan Asım Us (1966) ve Orhan Koloğlu (1996) söz etmezler.

¹⁷ Emin Karakuş (2022, s. 74) anılarında *Cumhuriyet* yazarlarından Ferdi Öner'in anlattıklarını aktarır. Öner sık görüştüğü İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı'nın kendisine ayda ne kadar kazandığını sorduğunu, söyler. Gazeteden 200 lira almasına rağmen utanıp 800 lira deyince "Nasıl geçinebiliyorsunuz?" demez mi?

Basın Birliği Kanunu'nun yürürlükte olduğu dönemde gazetecilerin kötü çalışma koşullarında bir değişiklik olmamasında siyasal iktidarın gazete ve mecmua sahiplerinden yana tavrının belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Basın Birliği Kanunu ile gazetecilere tanınan mesleki ve sosyal hakları kısmen Anadolu Ajansı ve Ulus gazetesi gibi kendi denetimindeki basın işletmelerinde uygulatan siyasal iktidar, sahiplerinin çoğu TBMM üyesi olan ve CHP'nin politikaları doğrultusunda yayın yapan gazetelerin çalışanları söz konusu olduğunda 'tarafsız' kalarak gazete sahiplerinin çıkarlarını desteklemiştir.

Gazete sahiplerinin mali yükümlülüklerini arttıracak düzenlemeler engellenirken kamu kaynaklarından yapılacak desteklere izin verildi. Bunlar arasında basın kartı taşıyanlara İstanbul'daki şehir içi otobüslerde ücretsiz ulaşım, İstanbul tramvayları, Denizyolları ve TCDD hatlarında indirimli ulaşım ile Ankara Hipodromu'na ücretsiz giriş, Ankara ve İstanbul sinemalarında indirimli seyir olanağı sağlanması vardır (Üstün, 2020, s. 34).

CHP içinde Basın Birliği'ni etkin hâle getirme girişimleri ve önerileri yine CHP milletvekilleri tarafından engellendi.¹⁸ Hüseyin Cahit'le birlikte davrananların TBB'yi etkin hâle getirme çabalarını destekleyenleri savaş sonuna kadar oyalayıp, sonra zaten bir işe yaramıyordu düşüncesini yaratabilmeleri bir başarı olsa gerek. Köy Enstitüleri de düşünen ve üreten insan gücü eğitiminde oynadığı rol nedeniyle rahatsızlık yarattığı için önce halktan yana CHP'li sonra Demokrat Partili siyasetçiler tarafından kapatılmamış mıydı? Kapatma kararı Ahmet Emin Yalman'a şu satırları yazdırmamış mıydı (1970b, s. 409): "Geriye bakınca, köy enstitülerinin yıkılmasına içim yanıyor. Bunlar yirmi yıldan beri vazifeye devam etseydi, bugün çok ileri bir Türkiye mevcut olacaktı. Büyük terbiyecisi Tonguç'un değerini bilemedik".

Basın Birliği İstanbul'da güçlenen gazetelerin yazarlarının da hoşuna gitmedi. Bu nitelikli, ayrıcalıklı insanlar bütün öteki gazetecilerle hem de zorunlu olarak Birlik üyesi olmak zorundaydılar. Bedii Faik anılarında Birlik'ten neden hoşlanmadıklarını anlatır (2001, ss. 61-63):

1945'in gazetecileri bir kavgalarıyla pek övünürler. Türk Basın Birliği'nin yıkılma kavgasıdır bu! Daha doğrusu kavga Türk Basın Birliği'nin ele geçirilmesiyle başlamış, yıkılmasıyla sonuçlanmıştır.

Basın Birliği, tabiri caizse bir nevi basın barosu gibi bir yarı devlet kuruluşuydu. Gazetecilerin, gazeteci olduklarını gösteren ve devlet indinde geçerli tek belge olan basın kartlarını bu birlik verir, mesleğe ait bazı kararlar alır ve gerek görürse de sarı kartı geri alıp sizi gazetecilikten dışlar! Birliğin kurulduğu günden beri başkanı, CHP'nin Ankara'daki yayın organı olan Ulus'un başyazarı Falih Rifki Atay'dı... İstanbul'daki hemen hemen Atay gibi değişmez, temsilcisi Hakkı Tarık Us'tur.

¹⁸ CHP Milletvekili Hüseyin Cahit'in gazete sahipleri ile birlikte bu konuda etkili olduğu biliniyor. Basın Birliği'nin etkisizliği konusunda şikayetler üzerine CHP Basın Yayın Komisyonu'nun hazırladığı rapor gazetecilerin sözleşmelerinin bir kopyasının TBB'ye iletilmesi, emeklilik hakkı verilmesi, kaza, sağlık ve ölüm sigortası yaptırılması, gazetecilik okulu açılması, asgari ücret belirlenmesi, özel ilanların aracılık yapma hakkının TBB'ne verilmesi önerileri Meclis'te sonuçsuz hale getirildi. Bkz.: (Üstün, 2020, ss. 36-37).

45'li kuşağa göre, Türkiye'deki asıl demokrasi hareketi bu kavgayla başlamıştır. Gerçekten de pek yanlış hüküm değildir bu! Basın Birliği'ni ve Falih Rifkî Atay'ı devirmek demek, gazeteciliğin CHP iktidarının vesayeti altından çekip çıkarılması demektir.

Kavganın ringi Ankara'dadır. Çünkü birliğin merkezi orada. Ama gazeteci çoğunluğu –hele o yıllarda adeta hepsi- İstanbul'dadır. Bu çokluk, trene binecek Ankara'ya gidecek, orada en az iki gün otel masrafı, yeme içme masrafı... Aman Allah'ım!.. O tarihte, maaşını, haftalığını zor alan, aldığı da ihtiyaçlarına ancak yetiren her gazeteci için bu düpedüz lükstür. Ama hayır, böyle bir mücadelenin şart olduğu inancı, yaşlı, genç, paralı, az paralı, parasız ne ve nasıl olurlarsa olsunlar bütün bir kütlenin yüreğini öylesine doldurmuştur ki, parası olan olmayana vererek, az olan arkadaşıyla bölüşerek, hatta bugünün bir eli yağa öteki bala batmış gazeteciliği için inanılmaz ama, bir kısmı öteberi satarak Ankara'ya koşmuşlardır! Sedat Simavi'nin bu kavganın öncülerinden ve hatta dayanaklarından olduğu inkar edilemez. O tarihte Türkiye'nin en itibarlı dergisi, gerçekten güzel ve hayli seviyeli 7 Gün'ü çıkarmakta olan Simavi merhum, Ankara'ya koşan gazeteci kütlesine, sadece kuru bir teşvikçi olmamış, pek çok gizli, açık yardımı da yapmıştır.

Ankara'daki kavga gerçekten ibret verici sahnelerle doludur. Ve inançlı bir kütle ile, resmi görev anlayışından başka bir rehberleri olmayan iktidar tosunlarının çarpışması, tabii sonucunu hemen vermiş ve İstanbul'un istediği olmuştur. İstanbul'un en parlak hatibinin Nizamettin Nazif, birlik cephesinin en kavgacı şövalyesinin de Behçet Kemal olduğu uzun zaman dillerde gezip durdu! Devrilmesine uğraşılan Falih Rifkî Atay ise toplantıya şöyle bir uğramış ve çekip gitmiştir!

Ben yıllar sonra beraber olduğum ve birlikte gazete çıkarmış olmayı ömrümün en değerli armağanı saydığım Atay'a, bu konuyu sorduğum zaman, şöyle diyecektir:

Basın Birliği'nin, savaş sonrası atmosferde yerini koruyamayacağını görmek için fazla keskin zekaya ihtiyaç yoktu. Hareketten bir gün önce İnönü'yle bunu konuşmuştuk. İnönü seçilememem halinde, yani birliğin statükosunun bozulması halinde, kaldırılmasının daha uygun olacağını söylemiştir! Hiçbir şey olmasaydı, Basın Birliği en fazla bir yıl daha yerinde durabilirdi!"

Aslında Falih Rifkî Atay'ın medeniyetçilik, yani Atatürkçülük uğruna yaptığı ve yapacağı kalem savaşları dışında, hiçbir kavgaya, mevkiye, unvana metelik dahi vermediğini bilenler için, o Basın Birliği mücadelesinin, onun üzerinde ahım şahım bir iz bırakmayacağını kavramak pek o kadar da zor değildir!

Ama ne olursa olsun, Basın Birliği ortadan kaldırılmış ve Sedat Simavi'nin döşenmesine kadar her türlü emeği ve maddi dayanağı verdiği Gazeteciler Cemiyeti, o tarihte gazeteciliğimizin mihrakı olma noktasına gelip dikilmiştir! Hiçbir mesleki yetkisi, yaptırım gücü, müeyyidesi falan yoktu ama, Basın Birliği'ni yıkmışların coşkusu ve meslek tutkusu ile sanki yetkili imiş gibi görülüp gösteriliyordu. Ve bu coşkuyları ki, sözü dinleniyor, ihtarları, ihbarları yerini buluyordu!

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni düzen arayışında basın özgürlüğünün çok önemsendiği ABD'den alınan ilhamla (Üstün, 2020, s. 39), Basın Birliği'nin kapatılması süreci başladı. Birlik'in başından hiç ayrılmayan Falih Rifkî Atay'ın yerine Hüseyin Cahit Yalçın seçildi. Savaş yıllarında CHP'nin politikalarını halka anlatmak için yayınlattığı *Karağöz*'ü yöneterek popüler yayıncılık deneyimini kazanan Sedat Simavi, kendisi katılmasa da Basın Birliği'nin sonunu getiren girişime çaba ve para harcamaktan çekinmedi. Birlik'in kapanmasından sonra

kurulan Gazeteciler Cemiyeti'nin de ilk başkanı oldu.

Cumhuriyet'in iletişim politikalarının başarısızlığının nedeni sadece bu söylenenler olamaz. Karşıt tutum ve davranışları besleyen daha güçlü dayanakların olması gerekir. Bütün devrimlerin karşılaştığı direnci Kemalist devrim de tatmıştır. Mustafa Kemal bu girişimleri, olağanüstü becerisiyle, kamuoyunu yanında tutarak başarısız kılmayı bilmişti. *Nutuk*'u Türk gençliğine seslenişiy-le bitirirken söyledikleri sadece bir kurmay subayın deneyimlerinden yaptığı çıkarımlar değil, sosyal bilimlerin pek çok dalını iyi bellemiş, sınamış bir bilim adamının saptamalarıdır. Onun kaybindan sonra devrimleri anlayan ve koruyan kadrolarda sorunlar yaşandı. Onun kurduğu ve üzerine titredığı Cumhuriyet Halk Partisi içinde başlayan karşı çıkışlar Demokrat Parti'nin 10 yıllık iktidarından sonra Türk siyasal yaşamının giderek güçlenen unsuru hâline geldi. Başlangıçta çekingen ve sınırlı karşı çıkışlar yine ulusal ve uluslararası koşulların etkisiyle, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidarı döneminde Cumhuriyet'in temel ilkelerine açık saldırıya dönüştü; Kemalizme karşı çıkan ve sonunun geldiğini ilan edenlerin güçlenmesine yol açtı. Bu görüşlere post-Kemalist yazın adı verilmeye başlandı. Kısaca Kemalist dönemi diktatörlük, yöneticilerini faşist, demokrasi karşıtı olarak niteleme girişimleri nadasa bırakıldıktan yıllar sonra Kemalizmin inançlı karşıtları İslamcılar tarafından yeniden işlenip verimli hâle getirilmeye çalışıldı. Bizi ilgilendiren iletişim politikaları açısından durum şudur: Şeyh Sait ayaklanması yüzünden 1925 yılında çıkartılan ve 1929 yılına kadar yürürlükte kalan Takrir-i Sükûn yasası ile muhalif düşüncelerin bastırıldığı, kimsenin onay vermeyeceği devrimlerin zorla kabul ettirildiği, basında sansürün yaygınlaştırıldığı söylenegelmiştir. Basın Birliği yasası bu diktatörlüğün aracı olarak düşünülmüş, gazetecileri korporatist bir yapının dar kalıplarına sokarak denetiminin kolaylaştırılmasına çalışıldığı inancı yayılmaya çalışılmıştır. Basın Yasası'nın 50. maddesi gereğince hükümetin genel siyasetine aykırı yayın nedeniyle gazete yasaklanmaları faşist denetimin parçası olarak anlatılmıştır.

İlker Aytürk post-Kemalist literatürün kaynağı olarak Mete Tunçay'ın "Tek-Parti"sini (1981) gördüğünü yazar (Aytürk, 2022, ss. 194-196):

Tek-Parti 20. yüzyıl Türk tarihçiliğinin birkaç büyük eserinden biri sayılmalıdır. Post Kemalist paradigmanın hemen hemen tüm varsayımları, iddialarının yanı sıra, o günden bugüne ilerleyen tarihçiliğimizin bulgularıyla da uyumlu, post-post Kemalist dönemde de kalıcı olacak en önemli katkıları ilk defa topluca ve analitik bir biçimde Tunçay tarafından *Tek-Parti*'de ortaya konulmuştur. 1980'lere kadar inkılap tarihi merkezli resmi tarih paradigmasının, erken Cumhuriyet dönemini bir büyük adamın kafasındaki planların adım adım hayata geçirilmesi olarak okuyan, bu dönemin tarihini modernle gericinin, iyiyle kötünün mücadelesine indirgeyen yaklaşımını ilk defa Tunçay bu kitabında sistematik bir eleştiriye tabi tuttu.

Mete Tunçay 1961 Anayasası'nın ülkeye getirdiği özgürlük ortamında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde (SBF) öğretim üyesidir. *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* kitabı SBF tarafından 1967 yılında yayınlanmıştır. Tek parti dönemine ilişkin değerlendirmelerinin o tarihlerde iletişim alanında doktora yapan genç araştırmacıları etkilemediği söylenemez. Tunçay'ın anlattıkları pek çok kişinin

Cumhuriyet dönemi iletişim politikalarını sansür ve denetim çerçevesinde değerlendirmesine yol açmıştır. Bunun en iyi örneği Cemil Koçak olsa gerektir. Mete Tunçay'la yaptığı doktora tezi (Koçak, 1986) sonrası akademik yaşamını İstanbul'da, Cumhuriyet'in kuruluş yılları politikalarının inançlı bir eleştirmeni olarak sürdürmektedir. Mete Tunçay'ın 1980 sonrası üniversiteden uzaklaştırılmasında *Tek-Parti* kitabının rolü olup olmadığını bilmiyorum; nedeni ne olursa olsun çok ağır bir bedel ödemiştir. SBF'deki akademik ortamın ona Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına ilişkin acımasız ve haksız eleştirilerini gözden geçirecek etkiyi yapabilmesi beklenirdi. Böyle olmadı. Tersine, Mete Tunçay dâhil, SBF ve Basın Yayın Yüksekokulu öğretim üyeleri Türk Siyasi İlimler Derneği çatısı altında ABD üniversitelerinde okutulan seçkin kitapları Türkçeye çevirerek, 1968 öğrenci olaylarının yoğun olduğu yıllarda öğrencilerine okuttular. Cumhuriyet'in özgün arayışlarına sırt çevirerek gelişkin kapitalist toplumlarda üretilen düşünceleri pazarlamak bu dönemin uygulamaları oldu.

Mete Tunçay'ın başlattığı eleştiriler önce liberal, demokrat, sol kesimlerde sonra İslamcılar arasında yayıldı; İstanbul basın çevrelerinde destek buldu. İnsanlar yakın tarihte iki önemli sansür dönemi olduğuna inandırıldı: Abdülhamit devri ve Kemalist dönem. İslamcılar özellikle AKP iktidarı boyunca Abdülhamit yönetimine övgüler düzmeyi "resmî" görüş hâline getirince bu "parlak" dönemin olumsuz uygulamalarından söz edilmez oldu; geriye sadece Kemalist dönemin sansürü kaldı. Bu önyargılı, bilgiye dayanmayan, basmakalıp, genel geçer eleştiriler araştırmaları da etkiledi, bugüne kadar hiç kimse gazete sahiplerinin CHP yönetiminden ne tür çıkarlar elde etmeye çalıştıklarını araştırma gereği duymadı. Nazım Hikmet'in neden sadece Ahmet Emin Yalman için şiir yazma gereği duyduğunu açıklayan da olmadı. Hatta Basın Yasası'nın 50. maddesinin hangi sıklıkta ve hangi yayınlar için kullanıldığı konusunda araştırma yapmaya gerek görülmedi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında dış haberlerin abartılmaması, sadece AA haberlerinin kullanılması yönündeki telkinler alay konusu yapıldı. Bu kararın savaştan tarafların Türk kamuoyunu etki altına almaması, gazetelerin de bu çıkar çatışmasında kamuoyunu yanlış yönlendirmesi için alındığı dikkate alınmadı. Hükümetin Basın İstihlak Kooperatifi kurulmasını teşvik etmesi, gerekli sermayeyi vermesi, ithal gazete kâğıdı dağıtımını onun aracılığı ile yaptırması göz ardı edildi. Savaş yıllarının ekonomik sıkıntıları yüzünden gazetelerin sayfa sayısına getirilen sınırlama; ithal kâğıdın miktarını belirlemek için gazetelere baskı sayılarının sorulması gazeteler üzerinde kurulan baskının kanıtı olarak sunuldu ama kimlerin karaborsada kâğıt satışı yaptığı sorgulanmadı! Gazetelerin her şeyi doğru yaptığı, onlara müdahale edildiği takdirde demokrasinin tehlikeye düşeceği kanısı yaygınlaştırıldı. Kamu kaynaklarının düzgün kullanımı için çaba sarf eden yöneticiler faşist, baskıcı ve çıkarıcı oldular. İsmet İnönü'nün 1931 yasasının sunuşunda üzerinde önemle durduğu ve mücadele edilmesi gerektiğini anlattığı propaganda konusu, bugünkü deyişle kara propaganda, Türkiye'nin 60'lı yıllardan itibaren kara çalmaya dönüştü. Ahmet Rasim'in 1931 yılında gazetecilik eğitimini neden desteklediği üzerinde durulmadığı gibi, Nadir Nadi'nin gazetecilik eğitimine karşı olduğunu

sorgulayan da olmadı. 1937 yılında Muvaffak Uyanık'ın medya okuryazarlığı¹⁹ konusunda kafa yorması faşist ortamın mı yoksa çağdaş eğitimin arayışlarının sonucu mu olduğunu soran çıkmadı. İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk Amerikan işbirliğinin basın üzerindeki sonuçlarını yeniden düşünmek zorundayız. Basın Birliği'nin ortadan kaldırılmasını, UNESCO üzerinden iletişim eğitiminin Türkiye'ye de pazarlanmasını yeniden gözden geçirmeliyiz. Belki o zaman 1931 yılında gazetecilik okulu açma girişimini, özerk iletişim kurumlarının önemini ve bir meslek olarak gazeteciliğin siyasal iktidar ve sermaye karşısında güçlenmesinin ne anlama geldiğini kavrayabiliriz. Bu sorgulama bize Köy Enstitüleri'nin yanı sıra başarısızlığa uğrayan/uğratılan başka girişimleri sorgulama olanağı da verecektir. Genç araştırmacıların sözü edilen konuları merak edip incelemeleri beklenir. İletişime ilişkin gerçekler yüz yıl sonra dikkate alınıp ders çıkartılacak kadar özgün ve öğreticidir. Yaratıcılarına saygı borçlu olduğumuzu düşünüyorum.

Kaynakça

- Ahıska, M. (2005). *Radyonun sihirli kapısı*. Metis Yayınları.
- Akbayar, N., & Koloğlu, O. (1996). *Gazeteci bir aile Mehmet Asım, Hakkı Tarık, Hasan Rasim Us'lar*. ÇGD.
- Alemdar, K. (1986-87). Anadolu Ajansı (1920-1980) devlet propaganda örgütünün gelişimi. *Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Dergisi*, 8-9, 1-68.
- (2001). Türkiye'de gazetecilik eğitimi konusunda ilk girişimler. *İletişim ve Tarih* içinde (ss. 89-90). Ümit Yayıncılık.
- (2018). Türkiye'de iletişim bilimleri: Batı düşüncesinin egemenliğinden özgünlüğe. *Etkileşim*, 1, 10-28.
- (2021). İstanbul (1875-1964) *Türkiye'de yayınlanan Fransızca bir gazetenin tarihi*. İLEV.
- Altunya, N. (2020). *Köy enstitüsü sistemine toplu bakış*. Cumhuriyet Kitapları.
- (2021). *Tonguç baba*. Cumhuriyet Kitapları.
- Aytürk, İ. (2022). Erken Cumhuriyet'te modernleşme, laiklik ve milliyetçilik: Mete Tunçay'ın tek-parti'sinin kırk yıl gecikmiş bir eleştirisi. İ. Aytürk & B. Esen (Ed.), *Post-Post-Kemalizm Türkiye çalışmalarında yeni arayışlar* içinde (ss. 194-196). İletişim Yayınları.
- Balı, R. N. (2018). *Le Journal d'Orient gazetesi ve İstanbullu azınlıkların ve levantenlerin cemiyet hayatı (1950-1971)*. Libra.
- Bengi, H. (2012). Tarihsel süreç içinde Anadolu Ajansı'nın özgün kurumsal yapısı (1920-2011). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 50, 299-341.

¹⁹ Bkz., (Uyanık, 2007). Bu kitap bugün medya okuryazarlığı olarak tartışılan konunun baş yapıtıdır. Yayın yılı 1937'dir.

- Coşkun, A., & Kansu, I. (2022). *Atatürk'ün İzmit basın toplantısı*. Cumhuriyet Kitapları.
- Çilek, R. M. (2021). Fay Kirby - Kanadalı kadın. <https://www.bodrumhabermerkezi.com/fay-kirby-kanadali-kadin.html> adresinden erişilmiştir.
- Eraslan, H. (2010). İlk basın kongresi (1935). N. Güngör (Ed.), *Cumhuriyet döneminde iletişim* içinde (ss. 151-158). Siyasal Kitabevi.
- Faik, B. (2001). *Matbuat, basın derkeen...Medya* (Cilt 1). Doğan Kitap.
- Hakimiyet-i Milliye*. (1931). *Birinci kanun*. 8.
- Haykır, T. (2021). *Türk romanında basın hayatı (1872-1940)*. Gazeteciler Cemiyeti Yayını.
- İnan, A. (1996). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir, İzmit konuşmaları*. TTK.
- İskit, S. R. (1939). *Türkiye'de matbuat rejimleri*. Tan Matbaası.
- Karakuş, E. (2022). *Siyasetin nabzını tutan şehir Ankara*. Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Mezunları Vakfı.
- KEBİKEÇ İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi. (2022). *Dosya: Osmanlı'da Türkçe dışı süreli yayınlar*. 27(53).
- Kılıç, N. (2021). *İstiklal Madalyalı muhalif bir gazeteci Velid Ebüzziya*. Çolpan Kitap.
- Kirby, F. (1962). *Türkiye'de köy enstitüleri*. İmece Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (1980). *Şirket telsizinden devlet radyosuna*. SBF Yayını.
- Koçak, C. (1986). *Türkiye'de milli şef dönemi (1938-1945)*. Yurt Yayınları.
- Nadi, N. (1981). *Olur şey değil*. Çağdaş Yayınları.
- Onuk, A. (2022). *Böyle geçti 90 yıl*.
- Ökçün, G. (1971). *1920-1930 yılları arasında kurulan Türk anonim şirketlerinde yabancı sermaye*. SBF Yayını.
- Rasim, A. (1969). (H. Dizdaroğlu, Haz.) *Muharrir bu ya*. Milli Eğitim Bakanlığı Büyük Türk Yazarları ve Şairleri Komisyonu Yayınları.
- Şendur Atabek, G. (2008). *Türk romanında gazeteciler*. Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi.
- Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek-parti yönetimi'nin kurulması (1923-1931)*. Yurt Yayınları.
- Türk, H. S. (1977). Anadolu Ajansı sorunu ve çözüm yolları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 34(1), 61-86.
- Us, A. (1966). *1930-1950 hatıra notları- Atatürk, İnönü, ikinci dünya harbi ve demokrasi rejimine giriş devri hatıraları*. Vakıf Matbaası.
- Uyanık, M. (2007). *Yeni okulun ders vasıtalarından gazete* (2. Baskı). Gazi Üniversitesi

si İletişim Fakültesi.

Uzun, R. (2010). Basın etiği açısından kurumsallaşma çabaları: Basın birliği. N. Güngör (Der.), *Cumhuriyet döneminde iletişim içinde* (ss. 129-150). Siyasal Kitabevi.

Ünaydın, R. E. (2021). *Anafartalar kumandanı Mustafa Kemal ve Çanakkale'de savaşanlar ile mülakat*. İstek Yayınları.

Üstün, H. (2013). Türk basın birliği: Gazetecilik mesleğini kurumlaştırma girişimi (1939-1946). *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2(45), 149-170.

————— (2020). Türk basın birliği: İslah girişimi ve kapatılması (1944-1946). *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 50, 28-45.

Yalman, A. E. (1970a). *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim (1918-1922)* (Cilt 2). Yenilik Basımevi.

————— (1970b). *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim (1945-1971)* (Cilt 4). Rey Yayınları.

Çıkar çatışması: Çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Finansal destek: Finansal destek bulunmamaktadır.

Conflict of interest: There are no conflicts of interest to declare.
Financial support: No funding was received for this study.